

שתנועות אלה מפתחות ביחס לעבר האסלאמי והבלעדיות שהן מנסות ליטול לידיהן על פרשנות האסלאם, אינם הופכים אותן בהכרח לפניו האותנטיים של האסלאם. האסלאם מאז הופעתו במאה השביעית התאפיין במהותו הפלורליסטית, הדינמית והפתוחה להשפעות זרות, בעוד התנועות האסלאמיסטיות מייצגות קו חשיבה מונוליתי בראייתן ובפרשנותן את האסלאם. על ביקורת זו יש להוסיף עוד נדבך ולפיו הזיהוי או הערוב בין אסלאם ומוסלמים מצד אחד לבין תנועות אסלאמיסטיות מן הצד האחר הוא בעייתי בפני עצמו ואינו עומד במבחן העובדתי ההיסטורי.

על אף הביקורת, יש לקובץ הזה, ובעיקר לחלקו השני, מקום חשוב בחקר המיעוט הערבי בישראל, והוא מוסיף להבנת ההווה הייחודית שבה שרויה התנועה האסלאמית בישראל. עוד שתי מעלות הן: (א) הזווית ההשוואתית שנותן הקובץ מאירה באור חדש את חקר התופעה של האסלאם הפוליטי; (ב) מאמרי הקובץ מעמידים את הקורא על המורכבות הכרוכה בהימצאותן של קהילות מוסלמיות בארצות המערב ועל הניסיון להתמודד עם מורכבות זו מבחינה הלכתית.

יוסרי חזראן

האוניברסיטה הפתוחה

* * *

משה שמש, **התחייה הלאומית הפלסטינית בצל משבר מנהיגות: מהמופתי עד שקירי, 1937-1967**, קריית שדה-בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2012, 688 עמודים, כולל נספחים ומפתח.

זהו חיבור ארוך ומפורט שפותח מעגל וסוגר אותו בהקפדה רבה. התנועה הלאומית הפלסטינית שהונהגה בידי המופתי חאג' אמון אל-חוסני נחלה מפלה מכרעת מידי התנועה הציונית, שגרמה לחורבן-נפבה. המכה הייתה כה קשה עד כי לא היה אפשר לנבא אם החברה הפלסטינית תוכל להתקיים ותוליד מחדש תנועה לאומית. אחמד שקירי, המנהיג הפלסטיני שהחיה את התנועה הלאומית הפלסטינית בעקבות הנכבה, ירד מהבמה הלאומית הפלסטינית בעקבות כיבושי ישראל בשאר חלקי המולדת הפלסטינית במלחמת יוני 1967. לראשונה מאז שקמה התנועה הציונית, נכנסה כל פלסטיין-ארץ-ישראל תחת שלטון יהודי ישיר. כיבוש זה סגר מעגל בתנועה הלאומית הפלסטינית, ואכן אחמד שקירי, מחייה התנועה הלאומית הפלסטינית אחרי הנכבה, ירד מהבמה. מאז נפתח מעגל חדש.

משה שמש עקב ביסודיות אחר התהליכים החברתיים והפוליטיים שעיצבו את פני התנועה הלאומית הפלסטינית במעגל הפנים-פלסטיני ובמעגל הכלל-הערבי בתקופת המחקר. ואולם מורגש חסרונו של שחקן לא פחות חשוב – מדינת ישראל בשנים 1948-1967.

בהקדמה כותב שמש, ש"המחקר מציע גישה חדשה לחקר החברה הפלסטינית ובאורח ספציפי – ראייה חדשה של התפתחות ההנהגה שלה, על הדילמות, הקשיים,

המשברים ולא אחת ההצלחות שאפיינו הנהגה זו" (עמ' 1). זו אמירה מאתגרת, ודוחפת ללמוד את המחקר בעין פקוחה לפחות כדי להבין את "הגישה החדשה" המוצעת, אבל לא ברור די הצורך מהי "הגישה החדשה".

זהו מחקר מקיף ביותר, הבוחן את התנועה הלאומית הפלסטינית מכל זווית אפשרית. המחבר משתמש במגוון רחב מאוד של מקורות ראשוניים וארכיוניים, שחלקם נחשפים לראשונה לעיני הקוראים. חלק מארכיונים אלה אינם נגישים לחוקרים, ועדיין מתויגים כאוספים פרטיים. אוספים אלה מקורם בארכיונים של צבאות ירדן, מצרים וסוריה, שישראל השתלטה עליהם בעקבות מלחמת 1967. חשוב לציין את הפרוטוקולים הסודיים של מוסדות הליגה הערבית, ותיקי הממשל והמודיעין הירדני וכן תיעוד מתיקי הממשל המצרי ברצועת עזה ותיעוד מתיקי משרדי אש"ף בעזה. חלק מתיקים אלה מופקד כיום במכון בן-גוריון בשדה-בוקר. לא ברור אם ארכיונים אלה נפתחים בשלמותם, בעקבות המחקר הזה, לציבור החוקרים. תשובה שלילית מעלה שאלות אתיות קשות. יתרה מזאת, האם השלל הזה יישאר בבעלות בלעדית של מדינת ישראל, או שבעקבות מחקר זה ייווצרו תנאים להחזירו לבעליו, ולו כמחווה מצד האקדמיה ומכוני המחקר בישראל.

נוסף על החומר הארכיוני השקיע המחבר רבות בקריאת עיתונים רבים, אין ספור כתבי עת, ומעניין במיוחד – שידורי הרדיו שעמדו לרשות החוקר. מדובר באלפי עמודים שפורסים על פני תקופה ארוכה. זוהי עבודה מרשימה ביותר, החושפת יכולת אקדמית גבוהה ביותר וסיבולת אנושית בלתי נלאית. הכותב לא השאיר כמעט אף מקור משני הנוגע לנושא המחקר, שלא בדק אותו. כן צירף שמש למחקרו נספח של 80 עמודים ובו מספר גדול של תעודות מקוריות בעלות חשיבות מיוחדת להבנת נושא המחקר. תעודות אלה ישמשו רבים מהתלמידים והחוקרים שאין להם גישה ישירה אליהן.

למרות הכמות הגדולה של מקורות וחומרים ארכיוניים, המחבר מעלה מחדש ובצורה מאוזנת ומעמיקה שאלות שנידונו בעבר: כיצד התחוללה ההתעוררות הלאומית הפלסטינית למרות משבר הנהגה בעקבות הנכבה? משבר זה והעדר הנהגה פלסטינית לקראת הנכבה ובעקבותיה פילסו את הדרך למעורבות ירדן בעניין הפלסטיני. על רקע משבר זה התהוותה גם מדיניותה של ישראל אחרי מלחמת 1948 כלפי השאלה הפלסטינית וירדן. שמש טוען, בניגוד למחקרים אחרים, שהמשבר המתמשך בהנהגה הפלסטינית העלה את "האופציה הירדנית", שאפשרה לישראל ולמלך עבדאללה לנהל משא ומתן על עתיד השטחים הפלסטיניים בגדה המערבית ולספחם לירדן.

שאלה מרתקת שהמחבר מתמודד אתה היא צמיחת תנועה לאומית פלסטינית חדשה אחרי הנכבה ובתוך עם שרובו הפך לעם פליטים מחוץ למולדתו, ובחלקו האחר נשלט בידי שלוש מדינות שונות (ירדן, מצרים וישראל). המחקר סוקר לעומק את פעילותם של המשכילים הפלסטינים, בעיקר ציבור הסטודנטים שהנהיגו בשנות השישים את הארגונים הלאומיים הפלסטיניים ובראשם ארגון אל-פת"ח. הניתוח המעמיק של התהליכים הביא את המחבר למסקנה, שלמרות הנכבה והשלכותיה

הייתה "חברה פוליטית תוססת, שאי אפשר לומר עליה כי הייתה בתרדמה פוליטית" (עמ' 5). החברה הפוליטית הפלסטינית, למרות סיפוח הגדה המערבית לירדן, וכיבוש ישראל ב־1967, הצליחה להעלות את ה"פלסטיניזציה" בקרב הפלסטינים ולהכשיל את מדיניות "הירדניזציה" בגדה המערבית, דבר שגרם להתנתקות ירדן מהגדה המערבית.

הספר מכיל ארבעה שערים ובהם סקירות מפורטות וניתוחים מעמיקים של התהליכים שהתחוללו בתנועה הלאומית הפלסטינית. בשער הראשון ארבעה פרקים העוסקים בתהליכים משנות השלושים ועד שנת 1963, ערב ההכרזה על הקמת אש"ף. השער השני עניינו ב"שנות העיצוב של התנועה הלאומית הפלסטינית החדשה", ובו ארבעה פרקים העוקבים בפירוט רב אחר הזירה הערבית והפלסטינית משנות החמישים ועד ערב הנכסה (1967). בשער השלישי מנתח המחבר את מעמדם ופעילותם של הפלסטינים בגדה המערבית תחת שלטון ירדן ואת המאבקים הפנימיים בזירה הפלסטינית-ירדנית ובזירה הבין-ערבית. שער זה מכיל שישה פרקים העוקבים אחר העליות, הירידות והמשברים שפקדו את התנועה הלאומית הפלסטינית, המעורבות המצרית והמאבקים עם המשטר הירדני והתקפות של ישראל על כפרים פלסטיניים בגדה המערבית. בשער הרביעי ארבעה פרקים העוסקים בהרחבה בעלייתו ונפילתו של אחמד שקירי, ובמעורבות הערבית הגוברת עד התפרטותו מתפקידו באש"ף בדצמבר 1967.

כל אחד מהשערים שהוזכרו יכול להיות ספר בפני עצמו. שמש השקיע עשרות שנים בכתיבת חיבור זה במטרה ברורה: הצגת מארג משוכלל של אירועים ונושאים לשם ציור תמונת-על של התהליך ההיסטורי על כל גווניו, אירועיו ושחקניו. השקעה מרובה זו מייחדת את הספר מחיבורים רבים שעסקו בסוגיות דומות. הוא תורם אפוא תרומה רבת חשיבות להבנה מעמיקה של התנועה הלאומית הפלסטינית מתחילת מאבקה עם התנועה הציונית ובמשך ארבעה עשורים עד הנכסה – מפלת 1967.

כל חיבור המבקש לבחון את התנועה הלאומית הפלסטינית אינו יכול להתעלם מהנכסה. סוגיה זו מעסיקה ותעסיק חוקרים בשאלת תפקודה של ההנהגה הפלסטינית. שמש קובע, שבשעת המשבר בין התנועה הלאומית הפלסטינית לבין התנועה הציונית נעדרה ההנהגה הפלסטינית מהזירה, ובמקומה קיבלו מדינות ערב את ההחלטות הקשורות לעם הפלסטיני (21). כדי להבין את ההקשר ההיסטורי של היעדרות זאת, המחבר סוקר בהרחבה את המשבר המתמשך שפקד את התנועה וההנהגה הלאומית הפלסטינית משנות העשרים ועד ערב הנכסה, ועד סיפוח הגדה המערבית לירדן והפקדת רצועת עזה בידי מצרים.

שמש מציג את השאלה המעסיקה משכילים פלסטינים רבים: מדוע לא הקימה התנועה הלאומית הפלסטינית מוסדות שלטון פלסטיניים בימי המנדט הבריטי, כפי שעשתה ההנהגה הציונית? הוא מציע ש"המנהיגות הפלסטינית על כל מרכיביה ראתה בשחרור לאומי ובהשגת עצמאות את יעדיה העיקריים, ודחתה כל התעסקות בבעיות חברתיות, חינוכיות וכלכליות או באופי השלטון לאחר השגת עצמאות" (25).

בפרק א מסכם שמש את התחנות המרכזיות בתולדות התנועה הלאומית הפלסטינית מתחילת המנדט ועד סיום מלחמת העולם השנייה. זהו סיכום מלומד היורד לעומקו של התהליך ב־30 עמודים גדושים בידע ממצה. הכותב מציג לפני הקורא שתי גישות, אחת של בִּיאן אל־חות שהציגה ניתוח פרו־פלסטיני, והאחרת גישתו של יהושע פורת, המציג ניתוח מנקודת מבט ציונית.

הפרק השני עוסק בסוגיה הסבוכה של מאבקים פנים־פלסטיניים ערב הנכבה. הפרק מסייע לקורא לרדת לעומקם של המאבקים האישיים והמשפחתיים ומעמידם מול ההתפתחויות בעולם הערבי, בעיקר מול הליגה הערבית. משבר ההנהגה הפלסטינית ערב הנכבה מסביר יותר מכל דבר אחר את חוסר יכולתה של הנהגה זו לנקוט יוזמה. אשר למנהיגותו של המופתי חאג' אמין אל־חוסני ערב הנכבה, מסיק שמש, ש"היה המופתי למנהיג הלא נכון להוביל את הבעיה הפלסטינית" (65).

המאבקים האישיים והמשפחתיים בזירה הפלסטינית סייעו לממשלות עיראק וירדן לדחוק את ההנהגה הפלסטינית לשוליים בתקופה הקריטית בעקבות החלטת החלוקה ולקראת הפינוי הבריטי, ובשעה שמדינות ערב דיברו על גיוס כללי. תמונת המצב העולה היא, שערב הנכבה נטלה לעצמה הליגה הערבית את ההנהגה בהפקיעה אותה מידי המנהיג הפלסטיני חאג' אמין.

מעורבות מדינות ערב והמאבקים באינטרסים של ירדן באו לידי ביטוי בזירה הפלסטינית בחודשים הקריטיים שלאחר החלטת החלוקה וההכרזה על הקמת מדינת ישראל. המאבקים הפנים־פלסטיניים בין תומכי המופתי ומתנגדיו נמשכו ואף התחזקו אף־על־פי שרוב הארץ בא תחת שליטת מדינת ישראל, והנכבה הייתה בעיצומה (פרק ג). שמש מציג לקורא תמונה ברורה של חולשת העמדות הערביות והפלסטיניות ואת חוסר היכולת לגבש מדיניות שתוכל להתמודד בזירה הבינלאומית עם ההישגים של מדינת ישראל. פרק ג משחזר בדייקנות ובפירוט רב את הצלחת עבדאללה מלך ירדן לספח את הגדה המערבית לממלכת ירדן. מלך ירדן לא היה יכול להצליח במאמציו אלה בלי המחלוקת הפנים־פלסטינית שאפשרה לו לגייס תמיכה פלסטינית למדיניות הסיפוח.

פרק ד, "התנועה הלאומית הפלסטינית ללא מנהיגות", עוקב אחר השאלה הפלסטינית לאחר הקמת מדינת ישראל וסיפוח הגדה המערבית לירדן. המחבר מצייר תמונה עגומה ביותר של ענייני הפלסטינים בשנים 1949–1963. מדינות ערב השתמשו בעניין הפלסטיני לניגוח מתחריהם. נסקרת פעילותן של ירדן, מצרים, עיראק וסוריה ושימושן הציני בשאלה הפלסטינית לקידום אינטרסים שלהן על חשבון האינטרס הפלסטיני. מאבקים בין־ערביים אלה חיסלו כל הזדמנות להקמת נציגות פלסטינית עצמאית.

המחבר מוביל את הקורא בזהירות בתוך הסוגיות הסבוכות של המאבקים הבין־ערביים והמאבקים הפנים־פלסטיניים ומנתח את תהליך ירידתו וכישלוננו של המופתי חאג' אמין ועליית כוחו של אחמד אל־שקירי, שנתמך בדי מצרים והצליח לכנס ועידת ירושלים במאי־יוני 1964 ולהכריז על הקמת אש"ף כמייצג בלעדי של הישות הפלסטינית. מכאן הפך המאבק בין הישות הפלסטינית לבין ממלכת ירדן

למאבק קיומי, עד שהוכרעה הסוגיה בוועידת הפסגה הערבית ברבאט באוקטובר 1974.

מחבר הספר מדגיש פעם אחר פעם, ש"המאפיין הבולט של התפתחות התנועה הלאומית הפלסטינית על כל מרכיביה בתקופת המנדט הבריטי... הוא החלל הריק הפוליטי שנבע מהעדר מנהיגות פלסטינית בעלת סמכות לכפות את עמדותיה ולהשפיע על ההכרעות הקשורות בפתרון הבעיה הפלסטינית" (141). חלל פוליטי בהנהגה הפלסטינית נמשך גם לאחר הנכבה, וגורלם של הפלסטינים הפך כלי שרת לאינטרסים של מדינות ערב, בעיקר של ירדן, שהכשילה כל יוזמה ליצירת הנהגה או ישות פלסטינית. מצב זה נתן למדינת ישראל אפשרות נוחה להגיע להסכמים עם המלך עבדאללה, שעיקר שאיפתו הייתה לספח את הגדה המערבית לממלכתו.

בשער השני עוסק הספר בתחייה הלאומית הפלסטינית בשנות החמישים. "מטרתו [של השער השני] להראות [בשונה מהיסטוריונים אחרים], ששנות החמישים של המאה העשרים היו השנים המעצבות של החברה הפלסטינית, ומכאן גם של התנועה הלאומית הפלסטינית החדשה ושל הפוליטיקה הערבית והאזורית" (151). זו בעצם תקופה של תחייה לאומית חדשה.

המחבר סוקר כאן בהרחבה את שלבי הסכסוך הערבי-ישראלי והשלכותיו על עיצוב הבעיה הפלסטינית והתחייה הלאומית הפלסטינית. שמש מציין שתי תחנות מרכזיות בהקשר הזה: (א) מלחמת 1956 וניצחונו המדיני של ג'מאל עבד אל-נאצר; (ב) המאבק על המים בין ישראל למדינות ערב, שהחל כבר בשנת 1959. שיאו של התהליך היה בשנת 1963 בוועידת הפסגה הערבית הראשונה שבה התקבלה ההחלטה להחייאת הישות הפלסטינית, החלטה שסללה את הדרך להקמת אש"ף בידי אחמד אל-שקירי ביוני 1964, והופעת "תנועת השחרור הלאומי הפלסטיני" (פת"ח) בינואר 1965. בעקבות הנכסה של מלחמת 1967 נסללה הדרך בוועידת הפסגה של ח'רטום באוגוסט-ספטמבר 1967 לארגוני הפדאיון הפלסטיניים להשתלט על הממסד הפלסטיני, ובפסגת רבאט באוקטובר 1974 הכירו מנהיגי מדינות ערב באש"ף כנציג היחיד החוקי של העם הפלסטיני.

המחבר מקדיש בפרקי השער השני מאמץ לא מבוטל להסביר את התופעה הייחודית של החברה הפלסטינית בעקבות הנכבה. מצד אחד היעלמות הפלסטינים מהזירה הערבית והיעלמות המושג פלסטיני מהמפה הגאוגרפית של המזרח התיכון, ומצד אחר תחייה לאומית. שמש מסביר שהתסכול העמוק של הדור השני של הפלסטינים שאחרי הנכבה מכישלון ההנהגה הערבית והפלסטינית להגשים את זכות השיבה לפלסטין, דחף אותו לקחת את היוזמה לידי ולנסות להגשים את מאוויי בעצמו (165). שער זה מוקדש בעצם לניתוח התהליכים החברתיים והפוליטיים בקרב הפלסטינים בכלל והפליטים בפרט, שהובילו להתעוררות הלאומית אחרי הנכבה. בפרק ה מנתח המחבר את התהליכים הללו באמצעות סקירת האירועים שעברו על "דור הנכבה", "דור האבות ואובדן האדמה", ו"ניכור הפליטים" מהסביבה שנקלעו אליה. ההתמרדות המהפכנית הייתה הפתרון הטוב ביותר לבעיית התסכול והניכור. בפרק ו, המבוסס על מקורות משניים רבים, מנתח המחבר את תהליך ההתמרדות

שאפשר את צמיחתה של התנועה הלאומית הפלסטינית החדשה בהובלת בני הדור השני לנכבה (188). הפרק סוקר את הפעילות המפלגתית הפלסטינית בשנות החמישים והשישים, ומתאר את מרכיבי המוביליות החברתית של הפלסטינים אחרי הנכבה והיווצרות מיתוס המאבק. נוסף על הספרות המשנית, הפרק מבוסס גם על קריאה מעמיקה בעיתונות משנות השישים, ועל ספרי זיכרונות של רבים מראשי התנועה הלאומית הפלסטינית.

ביטויי התחייה הלאומית הפלסטינית מוצגים בפרק ח, ובו נבחנות ארבע תנועות: (א) תנועת הלאומנים הערבים; (ב) אל־פת"ח; (ג) אל־בעת'; (ד) ההתאחדות הכללית של הסטודנטים הפלסטינים. כקודמו, גם פרק זה מתבסס על ספרי זיכרונות, ביטאונים וספרות משנית. בפרק זה זכה מעמדה הפוליטי המיוחד של רצועת עזה אחרי הנכבה לדיון מיוחד, "שלא כגדה המערבית, שמרה על צביונה הפלסטיני המיוחד" ונהנתה ממעמד אוטונומי (267). מבחינה זו שימשה רצועת עזה "מעבדה" להתפתחות החברה הפלסטינית אחרי 1948. הפרק סוקר בקצרה את מנגנוני הממשל האוטונומי ברצועת עזה תחת השלטון המצרי, ולדעת המחבר, מעמדה המיוחד של רצועת עזה תרם לגיבוש אינטנסיבי של תודעה פלסטינית באזור זה יותר מכל מקום אחר.

הפרק השמיני משמש מעין מבוא לשער השלישי, שעניינו הפלסטינים בגדה המערבית. השער מכיל שישה פרקים העוקבים אחר המשברים הרבים שפקדו את היחסים הפלסטיניים־ירדניים־ישראליים משנות החמישים ועד שנת 1967.

השער השלישי מבוסס ברובו על שני מקורות: (א) אוסף דוחות וסקירות מודיעין של מחלקת המחקר של אמ"ן, שהועברו מארכיון צה"ל לפי בקשה מיוחדת לארכיון בן־גוריון בשדה־בוקר (מקום עבודתו של כותב הספר); (ב) אוסף פרטי של תעודות ומסמכים מתיקי המודיעין והחקירות של הממשל הירדני, וכן של משרדי הממשל הירדניים, שתפס כאמור צבא ישראל במלחמת 1967.

פרק ט משמש מעין מבוא לשאר פרקי השער בסקירתו את היחסים שהתפתחו בין המשטר ההאשמי לבין הפלסטינים משנת 1949 ועד אמצע שנות החמישים. סיפוח הגדה המערבית לירדן יצר רגשות אפליה וקיפוח הולכים וגוברים אצל הפלסטינים. שיאו של חוסר האמון בין הפלסטינים בגדה המערבית לבין המשטר ההאשמי היה לאחר הופעת התנועה הלאומית הפלסטינית החדשה, עם כינון אש"ף ואל־פת"ח.

המחבר בודק את המשברים המרכזיים ביחסי הפלסטינים עם הממשל הירדני. משברים אלה חידדו את הניגודים בין הממשל הירדני לבין שאיפות הפלסטינים. פעולות הפת"ח נגד ישראל וחדירת החוליות משטחי הגדה המערבית לישראל העמידו את השלטון ההאשמי במבוכה רבה. פעולות הפת"ח גררו התקפות של ישראל בשטח ירדן. עקב כך הורה הממשל למפקדות הצבא בגדה המערבית למנוע את פעולות הפת"ח בגבול ולעצור מסתננים. הוראות אלה ופעילות הצבא הירדני העמידו את השלטון ההאשמי כמשתף פעולה עם ישראל, מה שהחליש עוד את מעמדו בעיני הפלסטינים ובעיני מנהיגי מדינות ערב ובראשן מצרים, שהגבירה את התקפותיה הפומביות על ירדן. הניגוד בין המשטר הירדני לבין האוכלוסייה הפלסטינית הגיע לשיאו בנובמבר 1966 בעקבות פשיטת צבא ישראל על הכפר סמוע. פרק יד עוקב

אחר תהליך הפלסטיניזציה של האוכלוסייה הפלסטינית בירדן, שהגיע לשיאו בעקבות פעולה צבאית זאת.

השער הרביעי הוא מעין סגירת מעגל בתולדות התנועה הלאומית הפלסטינית. המחבר פתח את הספר בתהליך עלייתו וירידתו של המנהיג הראשון של התנועה הלאומית הפלסטינית, המופתי חאג' אמין, וסגר אותו בכישלון ההנהגה של מקים אש"ף אחמד אל-שקירי ובכיבוש הגדה המערבית ורצועת עזה ביוני 1967. למרות כישלוננו כמנהיג, שמש מעלה על נס את הישגיו המרשימים של שקירי: החיאתה של הישות הפלסטינית והקמת אש"ף. כן נידונה בפרק זה תגובת המדינות והתנועות הלאומיות הערביות השונות להקמת אש"ף. זהו פרק מרתק בתולדות אש"ף, המציג את היכולת הפוליטית של מייסדו. מרתק לא פחות ניתוח ירידתו של שקירי, שלאחר הצלחתו המסחררת בשנת 1964 "לא הביא בחשבון את השינויים שחלו בזירה הפלסטינית והופעת פת"ח" (עמ' 414), שהפך אחרי מלחמת 1967 למנהיג ולחוט השדרה של התנועה הלאומית הפלסטינית.

לסיכום, ספרו של שמש מציג עבודה אקדמית קפדנית. פלסטינים שיקראו תרגום אנגלי או ערבי של ספר זה ייהנו מחיבור סולידי, מאוזן, מבוסס על מגוון רחב מאוד של מקורות. מומלץ בחום לתרגם את הספר לערבית ולאנגלית, ומומלץ לשקול את עתידם של מסמכי ה"שלל".

מחמוד יזבק

אוניברסיטת חיפה

* * *

עידו זלקוביץ', **תנועת הפת"ח: אסלאם, לאומיות ופוליטיקה של מאבק מזוין**, תל-אביב: רסלינג, 2012, 136 עמודים ו-53 עמודי הערות וביבליוגרפיה.

שאלת מקומה של הדת בתנועות לאומיות היא מעניינת וחשובה, אך גם קשה מאוד לפיצוח הן ברמת הפרט והן ברמה הקולקטיבית. כיצד יכול חוקר של החברה הפלסטינית, למשל, לדעת באיזו מידה מהווה הדת מוטיבציה לפעילים לאומיים? כלומר, האם היה זה זעם עקב החיים כפליטים שהניע לוחמים פלסטינים לסכן את חייהם או שמא העלבון שבהעדר מדינה, או מצוקה קיומית וכלכלית שבה חיו, או אידאולוגיה לאומית שספגו, או ציווי דתי שעל ברכיו גדלו או השפלה אישית שחוו? האם בדיון בהיווצרותה של תודעה לאומית אצל הפרט או במהלכה של תנועה לאומית רחבה, אפשר להפריד בין הזעם, החסכים, תחושת האיום והעלבון לבין המניעים הכלכליים, הדתיים, התרבותיים והאידאולוגיים? לא בטוח כלל.

יתרה מזאת: האם בלאומיות הערבית (והפלסטינית בכלל זה) אפשר להבחין בין דת לבין לאומיות ולהציב אותן זו כנגד זו כאילו מדובר בשתי מערכות שונות? לא בנקל. וליתר דיוק: בלאומיות הערבית המוקדמת שדגלה בהפרדה בין דת למדינה